

ابوطالب اصفهانی

پیشگام در پیدایش منظومه‌های حماسی حمله حیدری

سید مرتضی طاهری برزکی* (نویسنده مسؤل)

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانش‌گاه آزاد اسلامی - واحد نجف‌آباد، ایران.

محسن باغ میرانی

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانش‌گاه کاشان.

تاریخ دریافت: 1391/10/6

تاریخ پذیرش: 1391/12/10

چکیده

نفوذ و تأثیر شاهنامه فردوسی در ادب فارسی، موجب شکل‌گیری منظومه‌های حماسی ملی در ایران شد. به دنبال خاموشی تدریجی حماسه‌های ملی که از اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم قمری شروع شده بود، سرایش حماسه‌های تاریخی و پس از آن حماسه‌های مذهبی نیز شکل گرفت. با رسمیت یافتن آیین تشیع و عنایت ویژه به اندیشه‌های دینی در دوره صفویه و حمایت دربار از سرایندگان دین خواه، تمایل شاعران به سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی در مدح و منقبت پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) و دیگر امامان معصوم شدت گرفت. آغازگر سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی، میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی (د 1127 ق/ 1718 م) است که با سرودن منظومه‌ای تحت عنوان «جذبه حیدری» درباره زندگی امام علی (ع)، سنتی را پی افکند که بسیار زود مورد توجه و البته تقلید بسیاری از شاعران این دوره و دوره‌های بعد قرار گرفت و موجب موجی جدید از خلق منظومه‌های حماسی با نام عمومی «حملة حیدری» شد. منظومه‌هایی که به طور معمول، موضوع و محتوای آن‌ها به زندگی پیامبر اکرم (ص)، امام علی (ع)، رویدادهای صدر اسلام و جنگ‌های حضرت علی (ع) مربوط می‌شد. این دسته از منظومه‌ها در تاریخ حماسه‌های مذهبی فارسی جای‌گاهی ویژه دارد. سروده‌هایی تحت عنوان حمله حیدری، از سده 12 ق، با منظومه «حملة حیدری» سروده باذل مشهدی آغاز شد و در فاصله یک قرن پس از وی، چندین نفر به تقلید از او، به خلق آثاری تحت همین عنوان (حملة حیدری) پرداختند که آخرین ایشان، لطف‌الله قاجار متخلص به «مجنون» بود. نوشته حاضر در پی آن است که باختصار به زندگی و آثار میرزا ابوطالب اصفهانی، به عنوان آغازگر سرایش منظومه‌های حماسی - دینی بپردازد و سپس تأثیر او را در استمرار سرودن منظومه‌های حماسی - دینی و ایجاد سنتی به نام «حملة سرایی» در شعر فارسی مورد توجه قرار دهد.

کلیدواژه‌ها

حماسه مذهبی، ابوطالب فندرسکی، باذل مشهدی، جذبه حیدری، حمله حیدری، امام علی (ع).

* s_mortezataheri@yahoo.com

** hazyran@gmail.com

مقدمه

عشق و ارادت مردم ایران زمین به اهل بیت نبی اکرم (ص) و بویژه امیرالمومنین علی (ع)، به شکل‌هایی مختلف در شعر و ادب فارسی تجلی یافته است. شاعران پارسی گوی غالباً با پرداختن به وصف شخصیت حضرت علی (ع) و ذکر دلاوری‌ها و رشادت‌های آن حضرت، تصویرپردازی‌های ادبی از این مصادیق داشته‌اند و درباره این حضرت اشعاری فراوان سروده‌اند. فارغ از پیشینه شعرای متقدم عرب زبان در این زمینه، در زبان فارسی نیز شاعرانی فراوان زبان به ستایش مولای متقیان گشوده‌اند که می‌توان مجموعه‌هایی ارزشمند از آن اشعار فراهم آورد.

سرودن شعر در وصف امام علی (ع) که از قرن سوم هجری در شعر فارسی آغاز شده بود در قرن‌های بعد نیز ادامه یافت و در شعر عراقی به نحوی بارز کانون‌های فکری و احساسی جامعه را در نوردید. اوج این انگیزش در عصر صفوی بود و دلیل آن هم مناقشات میان شیعه و سنی و همچنین رسمی شدن مذهب تشیع بود. به این ترتیب سرودن منظومه‌هایی درباره دلاوری‌ها و رشادت‌های امام علی (ع)، زندگی و احوال و جنگ‌های صدر اسلام با خاوران نامه ابن حسام خوسفی (د: 875) ادامه یافت. به گونه‌ای که با رسمی شدن تشیع در دوره صفویه، شاعری به نام میرزا ابوطالب اصفهانی به سرودن منظومه‌ای به نام «جذبۀ حیدری»، در وصف دلاوری‌های حضرت علی (ع) پرداخت و این گونه بود که پس از سروده شدن جذبۀ حیدری، منظومه حمله حیدری باذل مشهدی سروده شد و نهایتاً تکمله‌هایی زیاد بر حمله باذل مشهدی اضافه شد و سنتی تحت عنوان حمله سرایی و حمله حیدری سرایی شکل گرفت. در این مقاله با توجه به پیشگام بودن ابوطالب فندرسکی در سرایش منظومه حماسی جذبۀ حیدری و نقش آن در پیدایش منظومه‌های حمله حیدری، ابتدا این شاعر معرفی و سپس منظومه وی و نقش آن در سرایش منظومه‌های حماسی دینی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

1- آغاز سرایش شعر مذهبی در ایران

آغاز سرودن شعر مذهبی در زبان فارسی به سدهٔ (4 ق/ 10م) باز می‌گردد. کسایی مروزی (ز 341 ق/ 952م)، شاعر شیعی این سده با سرودن قصیده‌ای در سوگ شهدای کربلا، نام خود را به عنوان آغازگر این نوع شعر در تاریخ ادبیات ایران ثبت کرد.¹ در سده‌های بعد، با گسترش مذهب شیعی و تقویت آن، شعر مذهبی تغییر شکل داد و از نظر موضوع نیز توجه خود را به حادثۀ کربلا معطوف داشت. در این باره به طور

مشخص باید از سیف فرغانی (د: 749ق/1348م) شاعر سنی حنفی مذهب نام برد که با سرودن قصیده‌ای به مطلع «ای قوم در این عزا بگریید / بر کشته کربلا بگریید»، تأثیرپذیری عاطفی خود را از کسایبی مروزی بنمایش گذارد.² به دنبال سیف فرغانی، دیگر سرایندگان فارسی زبان، این بار به زندگی پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) توجه نشان دادند و سروده‌هایی مستقل پدید آوردند؛ سروده‌هایی مانند: خاوران‌نامه از ابن حسام خوسفی در 830ق/1427م، شاهنامه (یا کتیب معجزات) از حیرتی تونی در 953ق/1546م، و غزونا‌مه از اسیری در 967ق/1560م. بر بستر چنین پیشینه و تجربیاتی، سرودن منظومه‌هایی مستقل در باب زندگی امام علی (ع)، از دوره صفویه مورد توجه شاعران قرار گرفت.

2- امام علی (ع) درون‌مایه سروده‌های فارسی

همان گونه که در مقدمه گفته شد عشق و ارادت مردم ایران زمین به امیرمؤمنان - حضرت علی علیه‌السلام - به شیوه‌هایی مختلف در ادب فارسی تجلی یافته است. ویژگی‌های فردی و اجتماعی حضرت علی (ع) و پرورش او در دامان پیامبر (ص) بیرون از مقام عصمت و جایگاه وی در میان اهل بیت (ع) آن حضرت را در اندیشه ایرانیان به مرتبه قهرمانی اسطوره‌ای رسانده است. نمونه‌ی والای اخلاق فردی و جمعی وی از جنبه‌های مختلف، افزون بر تاثیر در اعماق وجود ایرانیان، در زبان ادبی ایشان نیز بازتاب و نمودی گسترده داشته است. شاعران پارسی‌گوی غالباً با پرداختن به وصف شخصیت حضرت علی (ع) و ذکر دلآوری‌ها و رشادت‌های آن حضرت، تصویرپردازی‌هایی ادبی از این مصادیق داشته و در این باره اشعاری فراوان سروده‌اند. آنان غالباً ضمن بر ساختن صور خیال، از چنین شناسه‌هایی به مثابه آموزه‌هایی اخلاقی سود جستند، به جنبه پندآموزی و عبرت دهی آنها توجه داشته‌اند. آنچه در مدیحه سرایی شاعران درباره امام علی (ع) آمده، تقریباً وجه اشتراک بیشتر آثار ادبی است.

سرودن شعر درباره حضرت علی (ع) و مدح وی در قالب شعر، پیشینه‌ای طولانی دارد. پس از رحلت پیامبر گرامی اسلام (ص) و بروز تدریجی اختلاف در میان مسلمانان، ابتدا شماری از شاعران تازی از جمله؛ فرزدق، دعبل، کمیت و ... در تأیید مقام و منقبت امیرمؤمنان و فرزندان بزرگوارش به سرودن اشعاری گران سنگ پرداختند، اما بازتاب ستایش و مدح حضرت علی (ع) فقط در میان شاعران تازی نبود، بلکه در زبان فارسی نیز شاعرانی فراوان زبان به ستایش مولای متقیان گشوده‌اند که می‌توان مجموعه‌هایی ارزشمند از آن اشعار فراهم آورد.

از میان شاعران قرن سوم، رودکی و شهید بلخی نخستین یادکردها را از مولا علی علیه السلام داشته‌اند. در قرن چهارم، نام سه تن از شاعرانی که مدحت‌گر حضرت علی علیه السلام بوده‌اند جلب نظر می‌کند: حکیم فردوسی طوسی، حکیم کسایی مروزی و حکیم میسری. البته حکیم فردوسی از نخستین شاعرانی است که در منقبت امیرمومنان علی (ع) شعر گفته است و در این باره ابیاتی در دست است که نشان از علاقه مفروط و اعتقاد حکیم طوس به حضرت علی (ع) دارد، چنان که تذکره‌نویسان یکی از دلایل مقبول نیفتادن شاهنامه را در نزد سلطان محمود سنی مذهب، هم‌مین تشیع فردوسی و ستایش امیرمومنان می‌دانند. (صفا، 1370: 1/479)

همچنین حکیم کسایی مروزی که معاصر فردوسی است و تنها دوازده سال از او کوچک‌تر است، اولین شاعری است که شعری مستقل در قالب قصیده در مدح علی (ع) سروده است. کسایی این قصیده را در 23 بیت در سال 380 سروده است و با این بیت آغاز می‌شود:

فهم کن گر مؤمنی فضل امیرالمومنین فضل حیدر، شیر یزدان، مرتضای پاک‌دین
(کسایی مروزی، 1367: 86-88)

همچنین از دیگر پیش‌گامان شعر مذهبی در قرن پنجم که به مدح حضرت علی (ع) پرداخته است، حکیم ناصر خسرو قبادیانی (394-481) است، لیکن عنوان اولین شاعری که درباره حضرت علی (ع) در زبان فارسی شعر سروده است می‌بایست متعلق به «حکیم میسری» دانست؛ شاعری که در تذکره‌ها تقریباً ذکر از او بمیان نیامده است و اولین بار «ژیلبرلازار» محقق فرانسوی با معرفی مثنوی «دانش‌نامه» وی، ایرانیان فرهنگ دوست را از وجود این شاعر مدّاح مولا علی (ع) شادمان کرد. همچنین می‌توان از دقیقی طوسی به عنوان نخستین شاعری که بصراحت به عید غدیر اشاره نموده است، یاد نمود.

تا قرن پنجم، منظومه‌ای در وصف دلاوری‌ها و حتی مدح و ستایش امام علی علیه السلام (به صورت مستقل) در شعر فارسی وجود ندارد و تنها شاهد قصاید یا اشعاری پراکنده درباره آن حضرت در شعر فارسی هستیم، اما در این قرن، برای نخستین بار منظومه‌ای حماسی به تبعیت از شاهنامه به نام علی نامه برشته نظم درآمد. این منظومه تا چند سال پیش نیز ناشناخته بود. این اثر، اولین اثر حماسی منظوم دینی در مناقب و مغازی امام علی علیه السلام از قرن پنجم، یعنی حدود نیم قرن پس از انتشار شاهنامه فردوسی است. این منظومه توسط سراینده‌ای با نام شیخ عبدالملک بنان متخلص به ربیع (420 هـ.ق.) و در بحر متقارب در سال 482 هجری قمری سروده شده

است. (شفیعی کدکنی، 1388: یازده، دوازده) البته سنایی غزنوی را می‌توان از دیگر شاعران ستایش‌گر پیش از وی متمایز کرد، چه به جز سراینده‌ی علی‌نامه، وی اولین شاعری است که بسیاری از داستان‌های زندگانی حضرت علی علیه‌السلام را بنظم در آورده است. برای نمونه می‌توان به برخی از داستان‌هایی که در حدیقه الحقیقه آمده است، اشاره کرد: داستان جنگ جمل، داستان جنگ صفین و خدعه‌ی عمرو و عاص درباره‌ی کشته شدن عمار یاسر، داستان شهادت علی (ع)، داستان عقیل و آهن تفته، داستان بالارفتن علی (ع) بر کتف پیامبر در فتح مکه و ... که هسته‌ی اصلی همه‌ی این‌ها بی‌همتایی مولا علی (ع) است. همچنین رشیدالدین و طواط (د573) در قرن ششم، مبدع طریقه‌ای جدید در ادبیات فارسی بود و آن اینکه در رساله‌ای مستقل صد سخن از کلمات قصار امام علی (ع) را به دو زبان فارسی و تازی تفسیر کرده، در آخر هر کلمه، دو بیت شعر از منشآت خویش را که مناسب آن کلمه بود، آورده است. (وطواط، 64)

اجمالاً سرودن شعر در وصف امام علی علیه‌السلام که از قرن سوم هجری در شعر فارسی شروع شده بود، بعدها نیز ادامه پیدا کرد و همان‌طور که اشاره شد در شعر عراقی به شکلی روشن و صریح کانون‌های فکری و احساسی جامعه را تحت‌الشعاع خود قرار داد که اوج این انگیزش در عصر صفویه بود. به این ترتیب سرودن منظومه‌هایی درباره‌ی دلاوری‌ها، رشادت‌ها، احوال و جنگ‌های حضرت علی علیه‌السلام در صدر اسلام آغاز گردید.

3- حمله سرایی در ادب فارسی و شاعران حمله سرا

همان‌گونه که گفته شد، مدح و منقبت پیامبر اکرم (ص) و بویژه توجه به ویژگی‌های خاص شخصیتی حضرت علی علیه‌السلام از سوی شاعران فارسی زبان باعث شد تا در سده‌های بعد، منظومه‌هایی مستقل در این زمینه پدید آید. سروده‌هایی مانند خاوران نامه ابن حسام خوسفی (که البته کتابی افسانه‌ای و غیرتاریخی است) غزوانه‌اسیری و شاهنامه حیرتی. بدین جهت بر بستر چنین پیشینه‌ای، از سده 12 ق منظومه‌هایی تحت عنوان حمله حیدری و با منظومه باذل مشهدی (د1123ق/1711م) با نام اختصاصی «حمله حیدری» قدم به عرصه وجود گذاشت و در فاصله یک قرن پس از وی، ده نفر به تقلید از او، به سرودن منظومه‌هایی مشابه پرداختند که آخرین آنها لطف‌الله قاجار (مجنون) بود که حمله حیدری خود را در 1308 ق پایان برده است.

منظومه‌های «حمله حیدری» از همان ابتدای سروده شدن، مخاطبانی بسیار را در ایران و هند فراهم آورد و خیلی زود، سنتی تحت عنوان «حماسه خوانی» را در میان

مراسم عزاداری، بویژه شیعیان هند، شکل داد. این سنت با توجه به قالب (مثنوی) و موضوع آن (زندگی امام علی)، چیزی شبیه نقالی و روضه خوانی بود. (آقابزرگ، 1346: 92-91/7؛ طالبیان، یحیی و محمود مدبری، 1383: 20/1-21) تقریباً نیمی از سرایندگان حمله حیدری در هند می‌زیستند، چنان که بیشتر دست‌نویس‌های موجود حمله حیدری در کتاب‌خانه‌های شبه قاره نگه‌داری می‌شود. (منزوی 1366: 1005/8؛ همو 1351: 2776-2775/4) این منظومه به زبان‌ها و لهجه‌های مختلف شبه قاره ترجمه شده است مانند سندی، پشتو، بنگالی، گجراتی و اردو. (کاشفی خوانساری، 1380: 32) نخستین چاپ حمله حیدری در بمبئی (1209ق/1794م) صورت گرفت و به دنبال آن، در شهرهایی مانند آگره، مرادآباد، لکهنو، لاهور و ... ادامه پیدا کرد. (نوشاهی، 1365: 875/1) این موضوع نشان از آن دارد که مخاطبان اصلی حمله حیدری در شبه قاره هند، نسبت به سایر مناطق شیعه‌نشین، بیشتر بوده است.

بدین ترتیب در کوتاه مدت، «حمله سرایان» بسیاری در عرصه ادب فارسی ظهور کردند، چنان که از این زمان تا اوایل قرن چهاردهم یعنی در طول حدود دو سده، و البته متاثر از «حمله حیدری» باذل مشهدی، دو حادثه مهم در عرصه سرودن حماسه‌های مذهبی روی داد. این دو حادثه عبارت بود از:

1) سروده شدن چندین منظومه، دقیقاً تحت عنوان «حمله حیدری» با همان مضمون، توسط کسانی چون: ملا بمانعلی راجی کرمانی (د 1261ق)، میرزا محمد صادق آزاد کشمیری (د 1159ق)، شاعری با تخلص یا نام نجف، افتخار العلماء متخلص به صهبا، محمدحسن فقیر قهدریجانی، مهدی علی خان عاشق هندی، گل احمد کاتب پیشاوری، پسند علی بلگرامی و لطف‌الله قاجار متخلص به مجنون.³

2) سروده شدن منظومه‌هایی که مضمون و نامشان برگرفته از منظومه «حمله حیدری» بود و محتوای آن درباره زندگی و رشادت‌های حضرت علی (ع) است. این منظومه‌ها و سرایندگان آنها عبارت بودند از: «مخاربه غضنفری» از شاعری به نام میان احسن میعان؛ «هیبت حیدری» سروده واجد علی اختر شاه اوده؛ «غزوات امیرالمؤمنین» سروده فصیح اصفهانی؛ «غزوه حیدر» سروده محمدحسن عاصی رشتی اصفهانی؛ «غزوات حیدری» از سید محمد هارون الزنجی فوری که ترجمه‌ای از حمله حیدری به زبان اردوست و در هند به طبع رسیده است؛ «حملات حیدری» سروده شیخ احمد علی گوپاموی (1262ق)؛ «جنگ‌نامه حیدری» به زبان اردو از سیدمحمد اشرف دکنی؛ «حمله حیدری» به زبان اردو، تالیف دو شاعر به اسم ذوالفقار علی خان صفا و محمد میرزا که ترجمه‌ای است از «حمله حیدری» باذل و نجف؛ «جذب حیدری»

عبدالعلی خان احسن، «خداوند نامه» صبا کاشانی، «خلافت نامه» خاموش یزدی، «هفت‌خوان» حیدری عیانی، «صولت صفدری» محب خان حکمت، «شهنشاهنامه» صافی اصفهانی، «فارغ‌نامه» فارغ‌گیلانی، «جنگ‌نامه» میرزا حسن آتشی، «شعشعه ذوالفقار» محمد حسین عاملی، «یعسوب‌نامه» محمد حسن فقیر قهدریجانی، «خرم بهشت» رضا قالی‌خان هدایت، «اردیبهشت‌نامه» سروش اصفهانی، «مجمع‌البحرین» اسیری، «کتیب معجزات» حیرتی تونی، «غزوه‌نامه یا جنگ‌نامه» میرزا عبدالوهاب قطره چهارمحالی؛ همچنین «غلبه حیدری» از محمد میرزبان تجلی علی‌شاه که ترجمه اردو از «حمله حیدری» باذل است. و همچنین «حربه حیدری» که سه شاعر منظومه ای به این نام دارند: 1- شاعری با نام کرم 2- شاعری با نام میر تراب علی حسینی واسطی که در مرآت‌العلوم این کتاب حربه حسینی دانسته شده است (اطهر شیر، 381/3)

3- شاعری با نام محمد نوروز حسن بلگرامی که منظومه وی ترجمه‌ای از حمله حیدری باذل به زبان اردوست.⁴

هر چند باذل مشهدی با سرودن منظومه «حمله حیدری» از اشتهاری بیشتر برخوردار است، ولی فضل تقدم در سرودن منظومه‌ای در وصف دلاوری‌های حضرت علی (ع) در دوره صفویه، متعلق به شاعری با نام میرزا ابوطالب فندرسکی است که منظومه ای تحت عنوان «جذبۀ حیدری» سرود و پیشگام و آغازگر منظومه‌های حمله حیدری بود. با توجه به اهمیت این منظومه و همچنین ناشناخته بودن آن، ابتدا ابوطالب فندرسکی معرفی می‌شود و ضمن معرفی آثار وی، منظومه جذبۀ حیدری او به طور اخص مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

4- میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی

میرزا ابوطالب بن میرزا بیگ موسوی فندرسکی استرآبادی، معروف به ابوطالب اصفهانی (د 1127ق / 1718م) از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن یازدهم و دوازدهم هجری است. او از سادات فندرسک (منطقه‌ای در حوالی گرگان) بود، در اواسط قرن یازدهم در اصفهان زاده شد. در نسب او، اصفهانی و استرآبادی هم ذکر شده است. مطابق شجره‌نامه موجود⁵، نسل او با 27 واسطه به امام موسی بن جعفر (ع) و فرزند ایشان ابراهیم می‌رسد. خانواده ایشان از نسل علی مرتضی ملقب به علم‌الهدی هستند که نبیره امام هشتم است. پدر ابوطالب، جلال‌الدین میرزا بیگ، و پدر بزرگش میرزا اشرف‌الدین نام داشتند. وی در همه جا به پدر خود (میرزا بیگ) افتخار و او را حکیم و

فاضل معرفی کرده است. مثلاً در نوادر الجواهر، در وصف پدر خود می‌گوید:

به غرور معنائی فلاطون نشان به تعبیر مطالب ارسطو بیان
به طبع سلیمش هزار آفرین کزو فندرسک است یونان زمین
فلاطون ز شادی نمی‌شد به خواب گرش میرزا بیک می‌شد خطاب

و یا اینکه در تحفة العالم در این باره می‌گوید:

چنین گفت نام گرامی پدر بود از بزرگان اهل هنر
ارسطو به دانش نمودی تمام گرش میرزابیک می‌بود نام

در تذکره‌ها آمده است که او خواهرزاده میرزا ابوالقاسم میرفندرسکی، نویسنده فیلسوف و فقیه بزرگ عصر صفوی است.⁶ آقا بزرگ و مدرس او را نوه میرفندرسکی می‌دانند که به نظر نادرست می‌نماید.⁷

از سوی دیگر ابوطالب فندرسکی از شاگردان علامه مجلسی (م 1110) و آقا حسین محقق خوانساری (م 1089) و محمدباقر محقق سبزواری (م 1090) و هم درس میرزا عبدالله افندی (صاحب ریاض العلماء) بود. او معاصر شاه سلیمان صفوی (1077-1105) و نیز تا محرم 1124 زنده بود.⁸ در مورد سال وفاتش دو تاریخ 1049 ق و 1050 ق، را ذکر کرده‌اند. تاریخ اول ماده تاریخی است که در پایان رساله صناعیه میر (نسخه شماره 887 آستان قدس) آمده است. بدین ترتیب:

تا شد ز جهان خسرو فوج دانش شد بحر جهان تهی ز موج دانش
تاریخ وفاتش ز خرد جستم گفت صد حیف از آفتاب اوج دانش

تاریخ دوم، بر سنگ مزارش در گورستان تخت فولاد اصفهان نقر شده است.⁹ ناگفته نماند که احمد منزوی در فهرست واره نسخه‌های خطی تاریخ (1127 ق) را به عنوان سال وفات او ذکر کرده است.¹⁰ به این ترتیب با توجه به اینکه فندرسکی معاصر شاه سلیمان صفوی بوده است، قبول تاریخ اخیر (یعنی 1127 ق) به عنوان سال وفات این شاعر، مقبول تر می‌نماید.

فندرسکی، نویسنده‌ای پرکار و پراثر بود. در فهرست‌های موجود، نوشته‌هایی متنوع به او نسبت داده‌اند. تعداد کمی از این آثار در قالب شعر است. برخی از آثار او، موضوع ادبی و نقد ادبی دارد و برخی دیگر درباره علوم اسلامی است. از جمله آثار او در زمینه شعر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ساقی نامه‌ای در 1171 بیت (مثنوی بر وزن شاهنامه)
- غزوات؛ مثنوی دیگری بر وزن شاهنامه
- مثنوی بهارستان خیال بر وزن لیلی و مجنون نظامی
- منظومه سامی
- مثنوی نگارخانه چین با دیباچه منثور
- دیوان اشعار
- از جمله آثار ادبی وی نیز می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
- رساله در بیان اقسام تشبیه و استعاره و کنایه و نیز رساله بیان، بدیع و... (مهدوی، 1348: 80)

بعضی از آثار وی در حوزه علوم اسلامی نیز بدین قرار است:

- ترجمه فارسی شرح لمعه شهید
- حاشیه تفسیر بیضاوی
- حاشیه بر حاشیه خفری بر شرح تجریدقوشچی
- حاشیه بر روضه البهیة و...
- همچنین بعضی از آثار وی در حوزه های علوم مختلف بدین شرح است:
- توضیح المطالب در شرح خلاصة الحساب شیخ بهایی
- تحفة العالم در شرح احوال شاه سلطان حسین صفوی
- معرفة الصنایع
- منشآت میرزا ابوطالب
- المنتهی در نجوم و...

همچنین وی آثاری دیگر در حوزه علوم اسلامی و حوزه‌های علوم مختلف دیگر دارد، لیکن بی‌تردید معروف‌ترین اثر ابوطالب فندرسکی، یک منظومه حماسی - مذهبی به نام جذبۀ حیدری است. درباره این اثر باورهای نادرست وجود دارد. از جمله آن که اغلب پژوهشگران، این منظومه را به عنوان تکلمه‌ای بر یکی دیگر از منظومه‌های حماسی - مذهبی به نام حمله حیدری که پس از وی توسط باذل مشهدی سروده شده است، می‌دانند. برخی گفته‌اند که فندرسکی کار باذل را از آنجا که او ناتمام گذاشته بود (ماجرای قتل عثمان) دنبال کرد و پایان رسانید.¹¹ اما برخلاف مشهور، جذبۀ حیدری، منظومه‌ای مستقل از کار باذل است و هم‌چنان که گفته شد، سال‌ها پیش از حمله حیدری سروده و به شاه سلیمان صفوی تقدیم شده بود، شاهی که در فاصله سال‌های (1105-1077) حکمرانی می‌کرد؛ در حالی که باذل سال‌ها پس از این رویداد، یعنی در 1123 ق، در گذشته و منظومه‌اش هم ناتمام مانده بود.

در حقیقت آنچه امروز به عنوان حمله حیدری فندرسکی مشهور شده است، اثر حماسی دیگری است که به ابتکار شخصی به نام نجف (از خدام حرم امام علی (ع) در نجف اشرف) به کتاب باذل، ضمیمه شده است.

متاسفانه ادب پژوهان، متوجه این نکته نشده‌اند و همگی از فندرسکی به عنوان اولین کسی که منظومه ناتمام باذل را تکمیل کرده، نام برده‌اند.¹² ناگفته نماند، توفیق سبحانی از معدود افرادی است که این باور غلط را نپذیرفت. او اشاره دارد که پیش از باذل، شاعری دیگر به نام ابوالقاسم فندرسکی در اثری به نام حربه حیدری، تاریخ حضرت علی (ع) را بنظم کشیده است.¹³

از حماسه جذبه حیدری، دو نمونه در دست است:

یک - نسخه‌ای مستقل که همان جذبه حیدری سروده ابوطالب فندرسکی است.
دو - تکمله‌ای مجعول که نام فندرسکی را بر خود دارد و به دنبال حمله حیدری باذل آمده و به این باور غلط دامن زده است که این تکمله، سروده این شاعر است.

حماسه جذبه حیدری به طور خلاصه، مشتمل است بر مطالب زیر:

ستایش خداوند، مدح پادشاه (سلیمان)، آغاز داستان، آمدن مهاجر و انصار نزد حیدر کرار، سبقت گرفتن طلحه و زبیر در بیعت کردن با امام علی (ع)، خطبه خواندن امام علی (ع)، رسیدن امام علی (ع) به بصره و ... رفتن صد نفر از اعیان بصره به خدمت حضرت امیر و رساندن پیغام طلحه و زبیر، تکلم نمودن امام علی (ع) با فرستادگان طلحه و زبیر، آغاز داستان جنگ صفین، در مناجات آن حضرت با حضرت احدیت در بیان ضربت خوردن امام علی (ع) در شب نوزدهم ماه رمضان و سرانجام شهادت وی.

حماسه جذبه حیدری، این چنین آغاز می‌گردد:

چه نام بزرگست نام خدا	به نام خدا می‌کنم حمد ادا
کش این هفت لشکر به زیر لواست	جهان داوری را ستایش سزاست
نه از آخرش بر قضا انتها	نه از اولش پیش رو ابتدا

(نسخه خطی جذبه ابوطالب، ص ۱۰۱)

سپس در بیت‌های دیگر این گونه به مدح شاه سلیمان می‌پردازد:

سپهر برین تخت و تاج آفتاب	جهان پادشاه ثریا جناب
سلیمان شهن‌شاه کوشورستان	ثمین گوهر درج صاحب‌قران
کند پیشکش جام جمشید مهر	که صبحش ز مینای گردان سپهر
شب تیره این هفت دریا گهر	ز بهر نثارش کشد در نظر

فندرسکی، ابوطالب، جذبه حیدری، نسخه خطی مجلس، تهران، شماره ۷۹۹۸ (نسخه خطی جذبه حیدری ابوطالب، ص ۱۰۲، پ)

پس از مدح شاه سلیمان، حماسه وی این گونه آغاز می‌شود:

چنین باز از صاحب ذوالفقار	سخن سر کند کلک جوهر نگار
نمودند رو ره روان یقین	پس از قتل عثمان به احیای دین
ز راه در ششیر پروردگار	فلک سیر گشتند سیماره وار

(نسخه خطی جذبه حیدری فندرسکی، ۲پ)

ابوطالب فندرسکی چند بار در این منظومه تخلص خود را بکار برده است:

ابوطالب از ده سر ناپایدار	نگر تا نجویی به جز اعتبار...
ستانی به جنت ز کلک نجات	ابوطالب دوزخی را برات

شاعر حماسه خود را با بیان شهادت حضرت علی (ع) در شب نوزدهم این چنین

بپایان می‌رساند:

شب نوزده چون در آمد ز ماه	وزو گشت روز جهانی سیمیه
ز مهری که ناگه در آمد زیبای	فلک کرد خاکستر تیره جای
فتاد از شب تیره کوه گران	غبار سیه خواست تا آسمان
فلک را چه بود از ره اضطراب	گره در گلو و گریه در دیده آب
چو نیمی گذشت از شب دیرباز	نماند از ستاره برون چشم باز
بر آهنگ مسجد ز جای نشست	به قربانگه وصل احرام بست

(نسخه خطی جذبه حیدری فندرسکی، ص ۱۷۱ پ و ۱۷۳ ر)

منظومه حماسی - مذهبی جذبه حیدری، دارای 5100 بیت و از ویژگی‌های بارز آن وجود چند ساقی‌نامه زیبا در متن است.¹⁴ یکی از ویژگی‌های منظومه فندرسکی آن است که با توجه به تسلط وی به علوم اسلامی، منظومه‌اش در این زمینه مستند به تاریخ است. از طرفی بخش‌هایی از کتاب وی ترجمه منظوم خطبه‌های نهج‌البلاغه درباره حوادث مختلف است. همچنین شاعر ذکر شهادت عمار یاسر را دوبار و براساس دو منبع تاریخی جداگانه آورده است.

سبک این منظومه را در قالب سبک شعری دوره صفویه باید تحلیل کرد. زبان این منظومه، پیرو سبک دوره خود است.¹⁵ و چیزی فراتر از ویژگی‌های زبانی دوره صفویه ندارد. از نظر تصاویر شعری، بویژه استعارات، تشبیهات و اغراقات، این منظومه خود را کاملاً تابع تصاویر شعر حماسی فارسی بویژه شاهنامه نشان می‌دهد. البته نباید منکر شد که در برخی موارد، شاعر از عهده کار بخوبی برآمده است.

ذکر این مطلب نیز ضروری است که اثر فندرسکی آن‌چنان با ذوق و خواسته عاطفی مخاطبان خود ارتباط برقرار کرده بود که خیالی زود به وسیله‌ای جهت بیان احساس و عاطفه مذهبی دیگر شاعران مبدل و همین ویژگی موجب تداوم سرایش حمله حیدری در ادب پارسی گردید.

نتیجه‌گیری

سرودن شعر در مدح و منقبت حضرت علی (ع) که در شعر بسیاری از شاعران دیده می‌شد در قرن پنجم به صورتی جدی‌تر توسط شاعری با تخلص ربیع شروع شد که نتیجه آن خلق منظومه‌ای دینی با عنوان «علی‌نامه» بود که چند دهه بعد از سرودن شاهنامه برشته نظم درآمد و بدین ترتیب در قرن‌های بعد سرودن شعر در وصف حضرت علی (ع) رواجی بیش‌تر یافت. یکی از این منظومه‌های دینی که در دوره صفویه مورد توجه شاعرانی بسیار قرار گرفت، حمله حیدری، سروده باذل مشهدی است که خود متأثر از حماسه جذبه حیدری و پیش‌تر توسط ابوطالب فندرسکی سروده شده بود. اغلب پژوهش‌گران، جذبه حیدری ابوطالب فندرسکی را به عنوان تکمله‌ای بر حمله حیدری که پس از وی توسط باذل مشهدی سروده شده است، می‌دانند و برخی نیز گفته‌اند که فندرسکی کار باذل را از آن جایی که او نا تمام گذاشته بود (ماجرای قتل عثمان) دنبال کرد و پایان رسانید، اما برخلاف مشهور، جذبه حیدری منظومه‌ای مستقل از کار باذل است و هم‌چنان که گفته شد، سال‌ها پیش از حمله حیدری سروده شده است.

میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی با سرودن منظومه «جذبه حیدری»، سنتی را پی افکند که خیلی زود مورد توجه و البته تقلید بسیاری از شاعران این دوره و دوره‌های بعد قرار گرفت و موجد موجی جدید از خلق منظومه‌هایی حماسی با نام عمومی «حمله حیدری» شد. بنابراین می‌توان ابوطالب فندرسکی را آغازگر پیدایش و شکل‌گیری منظومه‌های حمله حیدری دانست.

از آن جا که منظومه فندرسکی مقبول طبع شاه سلیمان واقع نشد تا نام خود را به عنوان یک جریان یا یک موج ادبی در میان شاعران جای دهد، اما محتوا، مضمون و موضوع آن در همان دوره زندگیش مورد تقلید قرار گرفت. نخستین شاعری که به این مهم پرداخت، محمد رفیع باذل مشهدی (د: 1123ق/1711م) بود. او در حدود 1119ق، منظومه‌ای در باب زندگی و رشادتهای امام علی (ع) سرود و نام آن را «حمله حیدری» گذارد. این منظومه از بعثت پیامبر (ص) آغاز می‌شد و تا پایان خلافت عثمان را در برداشت. به علت مرگ باذل در 1123ق، منظومه وی ناتمام ماند. این موضوع موجب شد تا شاعرانی بسیار در صدد تکمیل کار باذل برآیند و بر آن تکمله‌ای بنویسند و یا منظومه‌ای مستقل را تحت همین نام «حمله حیدری» یا نامی مشابه آن بسرایند.

برخلاف فندرسکی، اقبال باذل مشهدی بسیار بلند بود، زیرا دیری نگذشت که منظومه‌هایی با همین مضمون و حتی تحت همین عنوان «حمله حیدری» در میان شاعران شیعی مذهب رواج پیدا کرد و مخاطبان این شاعران هم، اقبالی تام بدین گونه

سروده‌ها از خویش نشان دادند. این رواج تا اندازه‌ای بود که برای سرایندهٔ چنین منظومه‌هایی، تعبیری تحت عنوان «حمله‌سرا» خلق گردید و «حمله سرایی» می‌دل به یک سنت شد و حتی به تعبیر یکی از محققان، «حملهٔ حیدری» هم، همچون یک «نوع ادبی» میان اهل ذوق رواج پیدا کرد.

مبحث اصلی این مقاله بر محوریت جذبهٔ حیدری و تأثیرگذاری آن بر سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی پس از خود بوده است.

پی‌نوشت‌ها

1. کسایی مروزی، ابوالحسن، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران، 1367ش، 69-76.
2. سیف فرغانی، محمد، دیوان، به کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران، 1341ش، 176-177.
3. استوری، چارلز، ادبیات فارسی بر مبنای استوری، ترجمه از روسی، یوالف. برگل، ترجمه به فارسی، یحیی آرین‌پور، تهران، 1362ش، 383/2، 843، 844؛ حسینی اشکوری، سیداحمد، فهرست کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، قم، 1375ش، 68/26؛ سیدیونسی، میر ودود، فهرست کتابخانه تبریز، 1348ش، 240/1-241؛ شیفته، نواب محمد مصطفی، گلشن بی‌خار، لاهور، 1973م، 325؛ کاشفی خوانساری، 203-204؛ گلچین معانی، 322/7؛ مسرت، حسین، کتابشناسی راجی کرمانی، کرمان، 1380، 390؛ مشار، خانابابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، 1351ش، 1822/2.
4. آقا بزرگ، 53/16، 59؛ استوری، 847/2؛ بشیرحسین، محمد، «ترجمهٔ منظوم آثار فارسی به زبان اردو» راهنمای کتاب، س 6، 1342ش، 403/6؛ ترکی، محمد نورمحل، تذکره سخنوران چشم دیده، دهلی، 1332ش، 32؛ کاشفی خوانساری، 1385، 16؛ همو، 1380، 32؛ مشار 4609/14؛ منزوی، احمد، فهرستوارهٔ کتاب‌های فارسی، تهران، 1376ش، 1758/3، 1628؛ مولوی، عبدالحق، قاموس الکتب اردو، 1961ش، 778/1 به نقل از فهرست کتب خانه آصفیه حیدرآباد دکن، 276/4.
5. نسب نامچه سادات فندرسکی، مذکور در مجموعه شماره 2465 کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
6. گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، مشهد، 1346ش، 314/7 به نقل از تذکره خلاصه الکلام؛ کاشفی خوانساری، سیدعلی، حمله سرایی و حمله خوانی، تهران، 1385ش، 55.
7. نک، آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران، 1346ش، 53/16؛ خیام پور، رسول، فرهنگ سخنوران، ج 1، ص 33 مدرس، محمد علی، ریحانه الادب، تهران، 1369ش، 425/4؛ خیام پور، رسول، فرهنگ سخنوران، ج 1، ص 33.
8. گلچین معانی، 314/7؛ نیز نک: منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تهران، 1366ش، 2774/4.

9. گلچین معانی، احمد، تذکرهٔ پیمانہ، مشهد، 1359ش، 35.
10. نک، منزوی 1617/3؛ کاشفی خوانساری، حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر، تهران، 1381ش، 251.
11. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، 1378ش، 380/5.
12. نک: گلچین معانی، 314؛ منزوی، 2774/4؛ صفا، 380/5؛ انوشه، حسن، 21/3؛ بهزادی اندوهجودی، حسین، "حملةٔ حیدری یا بزرگ‌ترین حماسهٔ مذهبی فارسی"، نامهٔ آستان قدس، مشهد، س، 8، شم، 4، 1349ش، 130.
13. توفیق سبحانی، هاشم، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران، 1377ش، 529.
14. این ساقی‌نامه‌ها توسط احمد گلچین معانی چاپ شده است. نک، تذکرهٔ پیمانہ، 37-59.
15. در باب سبک شعری دورهٔ صفویه نک، شمیس، سیروس، سبک شعر، تهران.

فهرست منابع

- آقا بزرگ تهرانی، (1346 ش) الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران.
- استوری چارلز، (1362 ش) ادبیات فارسی بر مبنای استوری، ترجمه از روسی، یووالف. برگل، ترجمه به فارسی، یحیی آرین پور، تهران.
- باذل مشهدی، محمد رفیع، (1383) حمله حیدری، تهران، اسلام، چ هشتم.
- بشیر حسین، محمد، (1342 ش) ترجمه منظوم آثار فارسی به زبان اردو، راهنمای کتاب، س 6.
- بهزادی اندوهجردی، حسین، (1349 ش) حمله حیدری یا بزرگترین حماسه مذهبی فارسی، نامه آستان قدس، مشهد، س 8، ش 4.
- ترکی، محمد نورمحللی، (1332 ش) تذکره سخنوران چشم دیده، دهلی.
- توفیق سبحانی، هاشم، (1377 ش) نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران.
- حسینی اشکوری، سید احمد، (1375 ش) فهرست کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، قم.
- حیدری، غلامرضا، (1381) گذری بر مناجات و تحمیدیه و مناقب ائمه اطهار، قزوین.
- خاقانی شروانی، (1336) بدیل بن علی، دیوان، به کوشش حسن نخعی، تهران.
- دقیقی، محمد، (1368 ش) دیوان، به کوشش محمد جواد شریعت، تهران.
- رادفر، ابوالقاسم، (1381) مناقب علوی در آیین شعر فارسی، تهران.
- رادفر، ابوالقاسم، (1381)، مناقب علوی در شعر پارسی گوینان، شبه قاره، تهران.
- سنایی، ابوالمجدود، (1359) حدیقه الحقیقه، به کوشش مدرس رضوی، تهران.
- سوزنی سمرقندی، محمد، (1338 ش)، دیوان، به کوشش ناصرالدین شاه حسینی، تهران.
- سید یونسی، میر ودود، (1348 ش) فهرست کتابخانه تبریز، تبریز.
- سیف فرغانی، محمد، (1341 ش) دیوان، به کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران.
- شاه‌رخی محمد و مشفق کاشانی، (1369) آیین آفتاب، تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (1388) {مقدمه} ربیع، علی نامه، تهران، مرکز پژوهش‌های میراث مکتوب.
- شمیسا، سیروس، (1386 ش) سبک شعر، تهران.
- شیفته، نواب محمد مصطفی، (1973 م) گلشن بی خار، لاهور.
- صحتی سردرودی، محمد، (1387) امام علی در شعر فارسی، قم، پرتو خورشید.
- صحتی سردرودی، غدیریه‌های فارسی، تهران.
- صفا، ذبیح‌الله، (1378 ش) تاریخ ادبیات در ایران، تهران.
- صفا، ذبیح‌الله، (1370) تاریخ ادبیات در ایران، انتشارات فردوس، چ یازدهم، ج 1.
- طالبیان، یحیی و محمود مدبری، (1383 ش) [مقدمه] حمله حیدری، کرمان.
- طالش، یدالله، (1382) تجلی اوصاف امام علی (ع) در ادب فارسی، تهران.

- طاهری برزکی، سید مرتضی، (1391) **حمله سرایی در ادب فارسی (از باذل تا لطف الله قاجار)**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی کاشان.
- طاهری برزکی، سیدمرتضی، (1390) «**امام علی (ع)**، آیین منظمه‌ها و سروده‌های فارسی»، تهران، روزنامه کیهان.
- قوامی رازی، بدرالدین، (1334) **دیوان**، به کوشش جلال‌الدین محدث ارموی، تهران.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، (1380) **حمله حیدری**، تأملی درباره داستانهای منظوم درباره مولای متقیان و معرفی یک شاعر [باذل]، کتاب ماه هنر، شم 31 و 32.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، (1385ش) **حمله سرایی و حمله خوانی**، تهران.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، **حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر**، تهران، موعود عصر، چ اول.
- کسایبی مروزی، ابوالحسن، (1367ش) **زندگی، اندیشه و شعر او**، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران، طوس، چ اول.
- گلچین معانی، احمد، (1346ش) **فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی**، مشهد، 314/7 به نقل از تذکره خلاصه الکلام.
- گلچین معانی، احمد، (1359ش) **تذکره پیمانان**، مشهد، مدرس، محمد علی، **ریحانه الادب**، تهران، 1369ش.
- لازار، ژیلبر، (1361) **اشعار پراکنده قدیمی‌ترین شاعران فارسی زبان**، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.
- مسرت، حسین، (1380ش) **کتابشناسی راجی کرمانی**، کرمان.
- مشار، خانبابا، (1351ش) **فهرست کتابهای چاپی فارسی**، تهران.
- منزوی، احمد، (1366ش) **فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان**، تهران.
- منزوی، احمد، (1376ش) **فهرست‌واره کتابهای فارسی**، تهران.
- مولوی، عبدالحق، (1961م) **قاموس الکتب اردو**.
- منوچهری دامغانی، احمد، (1356ش) **دیوان**، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران.
- مهدوی، سید مصلاح‌الدین، (1348)، **تذکره القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان**، اصفهان، کتابفروشی ثقفی.
- ناصر خسرو، (1384) **دیوان**، به کوشش مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران، چ ششم.
- نفیسی سعید، **محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی**، تهران، امیرکبیر، چ سوم.
- نوشاهی، عارف، (1365ش) **فهرست کتابهای چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش**، اسلام‌آباد.
- وجدانی، بهروز، (1380) **حضرت علی (ع) در نغمه‌های عامیانه ایران**، تهران.
- وطواط، رشیدالدین، **مطلوب کل طالب**، به کوشش محمد عابدی، بنیاد نهج البلاغه.